

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ ЦЕНТР БОЙОВИХ МИСТЕЦТВ
„ЗАКОН І ПОРЯДОК“
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ
КИЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЕКЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ
МІЖНАРОДНА ФЕДЕРАЦІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ХОРТИНГУ

**МАТЕРІАЛИ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ,
ПРИСВЯЧЕНОГО ПЕРШОМУ ЧЕМПІОНАТУ УКРАЇНИ
З ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ХОРТИНГУ**

(11–14 червня 2015)

УДК 37.02 : 796.093.1 : 351.74 : 796.85
ББК 74.200 : 75.715
М 34

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту
проблем виховання НАПН України
(протокол № 7 від 2 лютого 2015 р.)

Редакційна колегія:

- Бех І. Д. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член
НАПН України (головний редактор)
- Петрочко Ж. В. – доктор педагогічних наук (заступник головного
редактора)
- Болтівець С. І. – доктор психологічних наук, професор
- Діхтяренко З. М. – кандидат педагогічних наук
- Єрьюменко Е. А. – Майстер спорту України міжнародного класу,
Заслужений тренер України, президент Міжнародної
федерації хортингу
- Коновець С. В. – доктор педагогічних наук, старший науковий
співробітник
- Сичов С. О. – доктор педагогічних наук, професор
- Шаповалов Б. Б. – кандидат психологічних наук, доцент,
Майстер спорту міжнародного класу, президент
Міжнародної федерації поліцейського хортингу“

Рецензенти:

- Присяжнюк С. І. – доктор педагогічних наук, професор кафедри
фізичного виховання державного університету
телекомунікацій
- Радченко Ю. І. – доктор юридичних наук, Віце-президент
ГО „Міжнародна федерація поліцейського хортингу“,
Майстер чорного поясу (5-й ДАН)
- Федорченко Т. Є. – доктор педагогічних наук, старший науковий
співробітник

М 34 Матеріали науково-практичного семінару, присвяченого Першому чемпіонату України з поліцейського хортингу / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К. : Паливода А. В., 2015. – 105 с.

Автори спрямували свій науковий пошук на сучасний стан військово-патріотичного виховання та фізичну підготовку допризовної молоді, курсантів і військовослужбовців Збройних Сил України, працівників силових структур; висвітлюються особливості поліцейського хортингу – національного професійно-прикладного виду спорту України; звертається увага на організацію та проведення спортивних заходів із поліцейського хортингу; досліджується історія розвитку бойових мистецтв.

За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей несуть відповідальність автори.

УДК 37.02 : 796.093.1 : 351.74 : 796.85
ББК 74.200 : 75.715

© СБУ
© ПЦБМ „ЗАКОН І ПОРЯДОК“
© ШВ НАПН України
© КВУСМПА
© МФПХ

Зоя Діхтяренко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії фізичного розвитку
Інституту проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ВПЛИВ ПАТРІОТИЗМУ НА ФОРМУВАННЯ СУТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ХОРТИНГУ

Сучасний соціально-економічний стан, що склався в Україні вимагає радикальних змін у кожній галузі суспільства. Тільки справжні патріоти України зможуть позитивно вплинути на подальший розвиток української держави та зміцнити довіру в народ до уряду. Таким чином, виходячи з цього, патріотизм на даний час є нагальною потребою і держави, якій необхідно, щоб усі стали національно свідомими громадянами-патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі; й особистості, яка своєю діяльністю любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємності з метою створення умов для вільного саморозвитку і збереження індивідуальності; і суспільства, яке зацікавлене в тому, щоб саморозвиток особистості, становлення її патріотичної самосвідомості здійснювався на моральній основі [7, с. 4].

Пріоритетними векторами в процесі виховання патріотизму є: національна самосвідомість та міцне здоров'я. Практика підтверджує, що ці чинники завжди є актуальними та в нормативних документах (Державна національна програма „Освіта“ („Україна ХХІ століття“), Національна програма патріотичного виховання громадян, розвитку духовності, Національна програма патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Національна програма „Діти України“, Закон України „Про освіту“, Закон України „Про загальну середню освіту“, Національна доктрина розвитку освіти України, Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту, Концепція національно-патріотичного виховання молоді, Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Концепція громадського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді та інші) займають стратегічні місця.

Певні аспекти патріотичного виховання детально описані у працях І. Беха, Е. Єрьоменка, К. Журби, О. Захаренка, М. Зубалія, П. Ігнатенка, В. Киричок, Б. Кобзаря, А. Макаренка, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, К. Чорної та інших.

Щоб з'ясувати сутність понять „патріотизм“ і „поліцейський хортинг“ звернемося до першоджерел.

Патріотизм (грец. *patrie* – батьківщина) – суспільний і моральний принцип, – трактує поняття в педагогічному словнику М. Ярмаченко, що характеризує ставлення людей до своєї країни, яке виявляється в певних діях і складному комплексі суспільних почуттів, що звичайно називається любов'ю до Батьківщини. Любов до Вітчизни включає: піклування про державні інтереси та історичну долю країни й готовність заради них до самопожертви; вірність Вітчизні, що бореться з ворогами; гордість соціальними та культурними досягненнями своєї країни; співчуття до страждання народу і негативне ставлення до соціальних пороків суспільства; повага до історичного минулого Вітчизни, і успадкування від нього

традицій; прив'язаність до місця проживання (до міста, села, області, країни в цілому). Всі ці прояви патріотизму знайшли відображення в моральній свідомості людства і в змісті різних моральних вимог. Саме тому патріотизм і є одним із принципів моралі. У періоди великих історичних потрясінь патріотичні почуття в нас різко загострюються. Виховання патріотизму в підрастаючого покоління – одне з найважливіших завдань усієї системи освіти та виховання [6, с. 356].

Авторський колектив (І. Бех, К. Журба, В. Киричок, Г. Назаренко, К. Чорна, І. Шкільна) навчально-методичного посібника „Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін“, теоретично обґрунтовують сутність поняття „патріотизм“ – це любов до Батьківщини, свого народу, турбота про його благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею. Патріотизм – складне та багатогранне поняття, один із найважливіших компонентів індивідуального та суспільного способу життя.

На особистісному рівні патріотизм є пріоритетною стійкою характеристикою людини, що проявляється в її свідомості, моральних ідеалах та цінностях, в реальній поведінці та вчинках. Це звичайний моральний стан життя людини. Він виявляється не лише в незвичайних ситуаціях, а й у повсякденному виконанні особистістю своєї роботи, яка приносить користь і людині, і суспільству. Отже, субєктом – носієм патріотизму – є сама людина. Завдяки її творчій праці, любові, відданості розвивається почуття патріотизму [7, с. 7].

Патріотизм – це одна із ланок людського характеру. Він, подібно до любові, керує людською свідомістю, заставляючи робити великі і малі вчинки в ім'я своєї Батьківщини. Патріотизм – величний вияв нескінченної любові до рідного краю. Патріотизм, як і честь виховує великих, сильних людей, які не рахуються із ціною свого життя і здатні пожертвувати ним заради рідної землі. Патріотизм породжує впевненість у собі, волю в перемогу, віру в свою націю, свій народ, він перетворює звичайну людину в безстрашну машину, яка не відчуває страху і болю, ідучи впевнено і безстрашно до своєї мети. Тоді мета патріота стає метою усього народу. Патріот живе в єдності зі своїм народом, він живе своїм народом, адже життя народу стає його життям [8].

Принципового значення поняттю „патріотизм“ надає Е. Срьоменко (президент Міжнародної федерації хортингу, співзасновник Української федерації хортингу (УФХ), Майстер спорту України міжнародного класу) у методичному посібнику „Хортинг – національний вид спорту України“. Він у декларації національного виду спорту України першою суспільно-виховною складовою визначив – „патріотизм“ (сьогодні ми є громадянами і патріотами України, лідерами суспільства, керівниками і членами громадських спортивних об'єднань хортингу – найпотужнішого спортивного руху, філософського вчення та виховної системи, завтра на наші місця прийдуть інші, стане у керівництва вихована нами молодь. Від наших спільних зусиль, від того, як ми передамо вчення, традиції миру, добросусідства та справедливості, бойову та культурну спадщину хортингу, залежить, яким буде світ навколо нас, сім'я хортингу для суспільства нового покоління, і можливість об'єднання людей однією праведною великою метою – підтримання миру на землі.

Ми бажаємо мати мир для всіх націй, здорове суспільство, міцні та дружні партнерські відносини, квітучу й розвинену Всесвітню федерацію – єдину сім'ю хортингу, яка присвячує свою роботу справі зміцнення миру на планеті. Девіз: „Хортинг на варті миру і в ім'я миру!“ [1, с. 13].

Автор методичного посібника „Хортинг – національний вид спорту України“ Н. Срьоменко акцентує увагу на одному із основних аспектів виховання в молоді особистих якостей у системі хортингу – патріотизм людини. Він пише, що тільки справжній патріот України буде готовий її гідно захищати. Відповідно до таких поглядів хортинг вводить патріотизм на рівень головної національної цінності, високої і необхідної. Патріотизм являє собою одне з найбільш глобальних людських почуттів, закріплених віками і тисячоліттями, поєднує в собі любов до своєї Вітчизни, гордість за свій народ, відповідальність за його минуле і сьогодення, готовність до його захисту. У процесі навчання і тренування педагога хортингу доводять учням, що патріотизм є вищою формою проявлення духовності. У патріотично налаштованого спортсмена завжди з'явиться сила волі та бажання перемогти, навіть у складній ситуації і надмірному навантаженні. Патріотизм у цьому сенсі являє собою моральний фундамент особистого самовиховання, суспільної та державної розбудови, використання впливових важелів національної виховної ідеї хортингу. Це є однією із першочергових умов ефективності функціонування системи соціальних і державних інститутів у нашій країні. Н. Срьоменко стверджує, що вихований патріотизм є фундаментом для вирішення створення ефективної системи військово-патріотичного виховання, що неможливий без подальшого стійкого суспільного розвитку й забезпечення безпеки українського народу, держави та особистості в фізкультурно-спортивній, культурній, політичній, економічній, соціальній, духовній, військовій та інших сферах [1, с. 24–25].

Термін „поліція“ вперше вжив німецький юрист Мельхіор фон Оссе (1506–1557), який приблизно 1550 році служив канцлером у курфюрста Саксонського. Для нього, як і для Ніколя де Ламара (1639–1723), котрий опублікував „Трактат про поліцію“ (том 1, 1705), це слово означало просто „громадський порядок“. Спочатку значення слова „поліція“ мало на увазі всі сфери відповідальності держави, і лише в ХІХ столітті воно було зведено до державних функцій, пов'язаних із боротьбою з правопорушеннями.

Поліція призначена для захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства; для протидії злочинності, охорони громадського порядку, власності та для забезпечення громадської безпеки. В межах своєї компетенції керівництво діяльністю поліції здійснюють Президент України безпосередньо або через Міністра внутрішніх справ, керівники територіальних органів Міністерства внутрішніх справ і керівники підрозділів поліції.

Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічного порядку та громадської безпеки. Діяльність Національної поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ згідно із законом [4].

Слово „хортинг“ походить від назви відомого та славетного острова Хортиця, де була розташована Запорозька Січ, яка відіграла прогресивну роль в історії українського народу. На основі дослідження історичних джерел, любові до Батьківщини, відтворення, збереження та зміцнення козацько-лицарських чеснот, традицій, відображення у мистецтві оздоровчих, бойових, культурних, військово-патріотичних традицій Запорозької Січі тощо й виник національний вид спорту України – хортинг. Засновниками Української федерації хортингу (УФХ) є: Е. Єрьоменко, І. Косинський, Д. Лісовий, С. Лохманов, О. Нетребко, О. Плотніков, В. Севрюков [1; 5].

Проведений аналіз науково-педагогічних джерел і електронних ресурсів із проблеми суті поліцейського хортингу дає підстави зробити наступні висновки: значний вплив на формування ідеї його створення мали основні фактори – час, бажання засновника (Б. Шаповалов, кандидат психологічних наук, доцент, Майстер спорту міжнародного класу, учасник бойових дій в Абхазії, Боснії-Герцеговині, Косово, науковий кореспондент ІПВ НАПН України, радник Президії Міжнародної поліцейської автомобільної корпорації, президент Міжнародної федерації поліцейського хортингу, 5-ти разовий чемпіон світу, 4-ти разовий чемпіон Європи, володар кубку світу (2005 р.), Майстер спорту чорного поясу (10-й ДАН) з поліцейської системи самозахисту і контролю) акумулювати бойові традиції українського народу, напрацювання в галузі національного бойового мистецтва „хортинг“ (Е. Єрьоменко, співзасновник Української федерації хортингу (УФХ), президент Міжнародної федерації хортингу, Майстер спорту України міжнародного класу, Заслужений тренер України, учасник бойових дій у Республіці Афганістан) та потреби правоохоронної діяльності.

Завдання поліцейського хортингу:

1. Пропаганда здорового способу життя.
2. Розвиток фізичних, морально-вольових, інтелектуальних здібностей.
3. Технічна, тактична та психологічна підготовка працівників міліції (поліції) та інших правоохоронних органів [5].

Важливими для подальшого розвитку теорії і методики поліцейського хортингу є дослідження сучасних українських науковців: Е. Єрьоменко (філософсько-методологічні засади поліцейського хортингу як підготовча база працівників поліції в Україні), Ю. Радченко (суддівство змагань із поліцейського хортингу (демонстраційні розділи), А. Ребрин (розвиток бойових мистецтв як передумова становлення поліцейського хортингу – національного професійно-прикладного виду спорту України), І. Рогоза (форми та методи психологічної підготовки в екстремальних умовах у процесі занять поліцейським хортингом), О. Семигал (причини виникнення хортингу як основи для створення поліцейського хортингу), М. Хасанов (застосування розділу „Поліцейська боротьба“ у формуванні готовності молоді до поведінки в екстремальних ситуаціях), Б. Шаповалов (поліцейський хортинг – сучасний національний професійно-прикладний вид спорту).

Оптимізм викликає беззаперечний факт, що поліцейський хортинг є важливою складовою військово-патріотичного виховання молоді [5].

Таким чином, потрібно розвивати почуття „патріотизм“, починаючи з дошкільного віку для досягнення поставленої мети – вплив патріотизму на формування суті поліцейського хортингу. Адже, дошкільний вік – період становлення особистості, формування моральних почуттів тощо. Розвивати це почуття потрібно в усіх видах діяльності. Патріотичне виховання дошкільнят має розв'язувати широке коло завдань. Це не лише виховання любові до рідного дому, сім'ї, дитячого садка, але й виховання шанобливого ставлення до людини-трударя та результатів її праці, рідної землі, захисників Вітчизни, державної символіки, традицій держави, загальнонародних свят.

До основних завдань патріотичного виховання старших дошкільнят належать:

- формування любові до рідного краю (причетності до рідного дому, сім'ї, дитячого садка, міста);
- формування духовно-моральних взаємин;
- формування любові до культурного спадку свого народу;
- виховання любові, поваги до своїх національних особливостей;

- почуття власної гідності як представників свого народу;
- толерантне ставлення до представників інших національностей, до однолітків, батьків, сусідів, інших людей.

Основні напрями патріотичного виховання:

- формування уявлень про сім'ю, родину, рід і родовід;
- краєзнавство;
- ознайомлення з явищами суспільного життя;
- формування знань про історію держави, державні символи;
- ознайомлення з традиціями і культурою свого народу;
- формування знань про людство [2].

У методичних рекомендаціях щодо організації патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах зазначено, що мети патріотичного виховання можна досягти шляхом реалізації таких *виховних завдань*:

- утвердження в почуттях особистості патріотичних цінностей, поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- підвищення престижу військової служби;
- визнання й забезпечення в реальному житті прав дитини як найвищої цінності держави і суспільства;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- формування етнічної та національної самосвідомості, любові до рідної землі, держави, родини, народу; визнання духовної єдності населення усіх регіонів України, спільності культурної спадщини та майбутнього;
- формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови як духовного коду нації;
- формування здорового способу життя дітей та молоді;
- посилення ролі сім'ї в процесі формування патріотичних якостей учнівської молоді;
- створення умов до занять фізичної культури і спортом, спрямування на підготовку молоді до праці та захисту Батьківщини;
- активне залучення до патріотичного виховання молоді ветеранських організацій, використання їх досвіду з метою збереження та спадкоємності славних бойових і трудових традицій;
- створення умов для посилення патріотичної направленості засобів масової інформації при висвітленні подій та явищ суспільного життя;
- розвиток почуття гордості, поваги, до символів держави – Герба, Прапора, Гімну України, іншої загальнодержавної та регіональної символіки та історичних святинь;
- вивчення славних і видатних імен відомих людей, засвоюючи у молодих людей гордість за співвітчизників.

Патріотичне виховання молоді здійснюється за такими *напрямами*:

- *державний* – базується на забезпеченні державою системи героїко-патріотичного та патріотичного виховання;
- *соціальний* – ґрунтується на вивченні норм моралі, їх дотриманні, орієнтований на усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей та

інтересів, виховання шанобливого ставлення до культури, історії, мови, звичаїв і традицій українського народу;

- *військовий* – передбачає вивчення військової історії України, переможних битв Радянської Армії, основних зразків техніки і озброєння Збройних Сил України, набуття початкових навичок користування ними, підвищення фізичної загартованості в інтересах підготовки до захисту Вітчизни;
- *психолого-педагогічний* – ґрунтується на вивченні психологічних особливостей молоді, проведенні методичної роботи з узагальнення та поширення передового досвіду героїко-патріотичного виховання, вдосконаленні форм і напрямів цієї діяльності;
- *правовий* – передбачає формування правових знань, прищеплення високої правової культури.

Основними формами патріотичного виховання школярів є:

- *інформаційно-масові* (дискусії, диспути, конференції, „філософський стіл“, „відкрита кафедра“, інтелектуальні аукціони, ринги, вікторини, вечори, подорожі до джерел рідної культури, історії держави і права, створення книг, альманахів);
- *діяльнісно-практичні* (творчі групи, осередки, екскурсії, свята, театр-експромт, ігри-драматизації, огляди-конкурси, олімпіади);
- *інтегративні* (шкільні клуби, фестивалі, факультативи, гуртки);
- *діалогічні* (бесіда, діалоги, спілкування);
- *індивідуальні* (доручення, творчі завдання, звіти, індивідуальна робота);
- *наочні* (шкільні музеї, кімнати, зали, галереї, виставки дитячої творчості, книжкові виставки, тематичні стенди тощо).

У процесі організації патріотичного виховання необхідно дотримуватись таких принципів:

- *національної спрямованості* – передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, свого народу, шанобливе ставлення до його культури;
- *гуманізації виховного процесу* – вихователь зосереджує увагу на дитині як вищій цінності, враховує її вікові та індивідуальні особливості й можливості, спонукає до самостійності, виробляє індивідуальну програму її розвитку, стимулює свідоме ставлення до своєї поведінки, діяльності, патріотичних цінностей;
- *самоактивності і саморегуляції* – сприяє розвитку у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; поступово виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в дія та вчинках;
- *культуровідповідності* – передбачає єдність патріотичного виховання з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями, які забезпечують духовну єдність, наступність і спадкоємність поколінь;
- *полікультурності* – інтегрованість української культури у європейський та світовий простір, формування у дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до культури, мистецтва, сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської;
- *соціальної відповідності* – обумовлює необхідність узгодженості змісту і методів патріотичного виховання реальній соціальній ситуації, в якій організовується виховний процес [3].

Таким чином, спираючись на конкретні факти, можемо констатувати:

1. Поліцейський хортинг – сучасний національний професійно-прикладний вид спорту України.
2. На створення поліцейського хортингу вплинули фактори: час, бажання засновника акумулювати бойові традиції українського народу, напрацювання в галузі національного бойового мистецтва „хортинг“ і потреба правоохоронної діяльності.
3. Поліцейський хортинг являє собою систему окремих розділів (техніка самозахисту; поліцейський самозахист; показові виступи без зброї; показові виступи зі зброєю; поліцейська боротьба) спортивних єдиноборств, притаманних лише цьому виду спорту, що надає йому характеру яскравої індивідуальності та неповторності.
4. Кожен співробітник української поліції (у складі Національної поліції функціонують структурні підрозділи: кримінальна поліція; патрульна поліція; поліція охорони; спеціальна поліція; поліція особливого призначення), зобов'язаний „відшліфувати“ три-чотири прийоми поліцейського хортингу до автоматизму (відповідно до конституції власного тіла), що сприятиме збереженню особистого здоров'я та життя.
5. Поліція – це професійний державний орган, покликаний забезпечити правопорядок, уникаючи каральних функцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Срьоменко Е. А. Хортинг – національний вид спорту України: метод. посіб. / Е. А. Срьоменко. – К. : Паливода А. В., 2014. – 1064 с.
2. Методичні поради з патріотичного виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shostka-dnz10.edukit.sumy.ua/batjkivsjka_stezhina/konsultuve_metodist/metodichni_po_radi_z_patriotichnogo_vihovannya_doshkiljnyat/.
3. Методичні рекомендації щодо організації патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах <http://osvitayahotin.org.ua/index.php/patriotichne-vihovannya-yunogo-pokolinnya/140-metodichni-rekomendatsiji-shchodo-organizatsiji-patriotichnogo-vihovannya-ditej-ta-uchnivskoji-molodi-v-zagalnoosvitnikh-ta-pozashkilnikh-navchalnikh-zakladakh>.
4. Національна поліція України https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.
5. Офіційний сайт Української Федерації Хортингу. Федерація твоєї Батьківщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.horting.org.ua>.
6. Педагогічний словник / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 517 с.
7. Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін: навчально-методичний посібник / авт. кол.: І. Д. Бех, К. О. Журба, В. А. Киричок та ін. – К. : Пед. думка. – 2011. – 240 с.
8. Що таке патріотизм? <http://blog.i.ua/user/4191843/949742/>.